

De haas en de schildpad

Stad en staat in pre-industrieel Europa*

Inleiding

De relatie tussen stad en staat in pre-industrieel Europa is door Fernand Braudel wel eens vergeleken met de parabel van de haas en de schildpad. Daarbij was de stad – vergelijkbaar met de haas – initieel veel sneller in het ontwikkelen van allerlei politieke, institutionele, sociale en economische arrangementen. De staat – vergelijkbaar met de schildpad – kwam ter zake veel trager op gang, maar zou uiteindelijk als eerste aan de eindmeet komen. Immers, vrijwel alle steden werden uiteindelijk onderdeel van de nationale staat, die in de negentiende eeuw het belangrijkste niveau van regulering werd.¹ Op die metaforische analyse van de relatie tussen stad en staat valt vandaag heel wat af te dingen. Zo doet de huidige ‘global city’ denken aan pre-industriële steden, die als knooppunten van grensoverschrijdend economisch verkeer ontsnapten aan de regulering door nationale staten.² De nationale staat is bovendien alles behalve het eindpunt van de geschiedenis van politieke organisatievormen.

Het beeld is echter sprekend voor de verhouding tussen stad en staat in pre-industrieel Europa. Veel steden konden tot diep in de Nieuwe Tijd in meerdere of mindere mate hun autonomie bewaren ten koste van de machtsconsolidatie door territoriale vorsten. In veel opzichten konden steden standhouden binnen een context van vrijwel permanente geopolitieke competitie dankzij fundamenteel stedelijke vernieuwingen. Zo waren steden de bron van tal van nieuwe financiële en administratieve technieken.³ Bovendien belichaamden zij een andersoortige invulling van macht. Macht was geen persoonlijk attribuut – zoals in het geval van territoriale vorsten – maar wel een collectief gebeuren van de hele gemeenschap van burgers. Recent is gesuggereerd dat dit zogenaemde ‘vroegmodern stedelijk republicanisme’ en het idee van burgerschap een belangrijke kracht uitmaakten van sommige verstedelijkte gebieden, omdat belastingen daar veel eenvoudiger konden worden geïnd.⁴ Daar moet meteen aan worden toegevoegd dat burgerschap een heel exclusief gegeven was: in veel steden genoot slechts een kleine minderheid burgerrechten. De belangrijkste kracht van steden ten aanzien van territoriale staten bestond echter uit de grote concentraties aan kapitaal die zich er bevonden, en die ontsnapten aan de controle van heersers.

* De auteur bedankt Hugo Soly, Hans Cools, Tim Engels, Marjolein 't Hart, Pepijn Brandon en de redactie voor hun stimulerende commentaren op eerdere versies van dit artikel.

1 F. Braudel, ‘L’Italia fuori d’Italia. Due secoli e tre Italie’, *Storia d’Italia*, 2 (1974) 2112-2113.

2 S. Sassen, *The global city. London, New York, Tokyo* (Princeton 1991).

3 Over de stad als vruchtbare grond voor allerhande vernieuwingen: J. le Goff, ‘The town as an agent of civilisation c.1200-c.1500’, in: C. Cipolla (red.), *The Fontana economic history of Europe, The Middle Ages*, I (Londen en Glasgow 1972) 71-106; K. Davids en J. Lucassen, ‘Conclusion’, in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 438-460.

4 J.-L. van Zanden en M. Prak, ‘Towards an economic interpretation of citizenship: the Dutch Republic between medieval communes and modern nation-states’, *European review of economic history*, 10 (2006) 111-145.

Uiteindelijk zou de nationale staat veel stedelijke vernieuwingen overnemen en naar een bovenlokaal niveau vertalen. Alle inwoners van territoriale staten zouden de benaming krijgen die inwoners (mét burgerrechten) van pre-industriële steden droegen: ‘burger’, ‘citoyen’, ‘citizen’, enzovoort. Ook de kernelementen van het vroegmodern stedelijk republicanisme zouden worden vertaald naar een nationaal niveau: de (princiële) gelijkheid van alle burgers en de plicht van elke individuele burger om zijn land te dienen in de vorm van het betalen van belastingen of het leveren van militaire diensten. Macht werd in de nationale staat een collectief gegeven. De elite die bestuurlijke posities bekleedde, deed dat in naam van de hele burgergemeenschap.⁵ Dit alles impliceert uiteraard niet dat er een rechtstreeks proces was van de ontwikkeling van steden naar de ontwikkeling van nationale staten. Zo moet de negentiende-eeuwse ‘nationale’ invulling van burgerschap sterk worden afgezet tegen de exclusieve invulling van het vroegmoderne stedelijke burgerschap.⁶

Dat er een wezenlijk verband is tussen stad en staat is intussen echter wel uitgebreid vastgesteld in de historiografie. De relaties tussen steden en staten is voorwerp van een breed onderzoeksveld en kan worden benaderd vanuit onderzoek naar culturele, sociale, politiek-institutionele en economische ontwikkelingen. In dit artikel wordt nader gefocust op de relatie tussen steden en het proces van staatsvorming, waarbij oorlogvoering vaak een centrale rol vervulde. Het artikel pretendeert geen uitputtend overzicht van de bestaande en zeer uitgebreide literatuur te geven, maar biedt wel inzicht in de belangrijkste historiografische tendensen en in regionale verschillen tussen Frankrijk, de Lage Landen, Italië, de Duitse gebieden en Groot-Brittannië.

Van top-down benaderingen naar aandacht voor de stad als factor van belang

Historici zijn zich al twee eeuwen bewust van het spanningsveld tussen stad en staat in pre-industrieel Europa. Vanaf de vroege negentiende eeuw gaan ze er doorgaans van uit dat de stad als niet-feodaal centrum van moderniteit een belangrijke rol vervulde in het verdwijnen van de feodale gezagsstructuren ten voordele van de moderne staat. In het bijzonder de stedelijke burgerij vervulde daarin een rol.⁷ Henri Pirenne was een belangrijke pleitbezorger van deze analyse waarbij handel en nijverheid – die in steden waren geconcentreerd – tijdens de late Middeleeuwen ingrijpende veranderingen in het maatschappelijk bestel teweeg brachten. Steden bleven volgens hem echter niet fungeren als motor achter vernieuwing aangezien het stedelijke particularisme tijdens de Nieuwe Tijd de groei van de moderne staat (tevergeefs) dwarsboomde.⁸

Een expliciete, meer theoretische analyse van de rol van de stad in het geneseproces van de moderne staat, werd echter pas tijdens de laatste decennia van de vorige eeuw geformuleerd. De reden daarvoor is dat historici de totstandkoming van nationale sta-

5 G. Dilcher e.a., ‘The urban belt and the emerging modern state’, in: P. Blickle (red.), *Resistance, representation, and community. The origins of the modern state in Europe, 13th to 18th centuries*, W.P. Blockmans en J.-Ph. Genet (red.) v (Oxford 1997) 217-224.

6 M. Prak, ‘Burghers into citizens: urban and national citizenship in the Netherlands during the revolutionary era (c. 1800)’, in: M. Hanagan en C. Tilly (red.), *Extending citizenship, reconfiguring states* (Lanham et al 1999) 17-35.

7 Cf. verwijzingen naar François Guizot, Augustin Thierry en Max Weber in N. Bulst, ‘La ville, la bourgeoisie et la genèse de l’état moderne’, in: N. Bulst en J.-P. Genet (red.), *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l’état moderne (12e-18e siècles)*. Actes du colloque de Bielefeld (29 novembre-1er décembre 1985) (Paris 1988) 7-11, aldaar 7-8.

8 H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II, *Du commencement du XIVe siècle à la mort de Charles le Téméraire* (Brussel 1908) 338-339; H. Pirenne, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* (Paris 1917).

ten lang als een gegeven beschouwden dat van bovenaf was gecreëerd. ‘Staatsvormers’ streefden naar een uitbreiding van hun gezag ten koste van andere machtsgroepen, hetzij feodale heren, hetzij steden. Dit streven naar machtsuitbreiding werd vooral in de hand gewerkt door een vrijwel permanente toestand van geopolitieke competitie. Territoriale heren die de militaire confrontaties wilden overleven, moesten daartoe op steeds grotere schaal soldaten, financiële en logistieke middelen mobiliseren. Daarom moesten ze hun gezag in hun territoria laten gelden. Dit deden zij door centrale administraties op te zetten die lokale en regionale niveaus van regulering overkoepelden en het mogelijk maakten om dwang uit te oefenen. Het resultaat was de ontwikkeling van een uitgebreid militair en bureaucratisch apparaat. Bovendien slaagde de vorst erin een gewelds- en belastingmonopolie af te dwingen.⁹ In deze literatuur komen steden voornamelijk aan bod als omwalde militaire doelwitten of strategisch inzetbare middelen, hoewel de impact van fortificaties op het stedelijke leven ook aandacht kreeg.¹⁰

Kortom, in deze analyses was het initiatief aan centrale vorsten terwijl steden ten hoogste een rol van obstakel vervulden in de pogingen van de vorst om zijn territoria en macht uit te breiden. In deze publicaties weerklonken teleologische visies die het proces van staatsvorming benaderden vanuit een moderniseringsgedachte, waarbij werd uitgegaan van het twintigste-eeuwse Europese stelsel van nationale staten, en gezocht naar de individuele ontstaansgeschiedenis van die staten. Tal van andere vroegmoderne staten en staatsvormen werden niet bestudeerd, omdat ze niet in het verhaal van modernisering pasten. De politiek sterk verbrokkelde regio’s waar veel steden voorkwamen – zoals Italië en de Nederlanden – bleven buiten beschouwing.

Nochtans werden toen ook andere visies op de rol van steden in de politieke geschiedenis geformuleerd. Al in 1961 vestigde de socioloog en politicoloog Lewis Mumford de aandacht op twee mogelijke drijfveren achter het ontstaan en de groei van steden: enerzijds een concentratie van economische transacties en productie en anderzijds een concentratie van politieke macht. De mate waarin beide voorkwamen, bepaalde de aard van individuele steden. Steden die vooral hoge concentraties van macht herbergden, benoemde Mumford de ‘baroque city’, een fenomeen dat in de Nieuwe tijd opkwam samen met de absolutistische staat.¹¹ Het is tekenend dat het werk van Mumford pas in de jaren tachtig zou worden opgepikt door historici.

Verder publiceerde de Gentse historicus Jan Dhondt al in de jaren veertig over de relatie tussen Vlaamse steden en de Vlaamse graaf, het proces van staatsvorming en representatieve instellingen en de variërende rol van steden. In zijn essay ‘Les assemblées d’Etats en Belgique avant 1795’ weerklonken ideeën over de specifieke sociaal-politieke samenstelling van verstedelijkte gebieden, die in de latere historiografie uitgebreid zou-

9 Over de zogenoemde militaire revolutie – waarbij tactische en strategische veranderingen in de oorlogsvoering verregaande gevolgen hadden voor de maatschappij en de staat – is een uitgebreid debat gevoerd, dat in dit artikel slechts zeer zijdelings aan bod kan komen. Het debat is intussen verzand in een technische discussie over de timing, oorzaak en omvang van legergroei. Voor een verzameling van een aantal belangrijke publicaties in het kader van dat debat: C. Rogers (red.), *The military revolution debate. Readings on the military transformation of early modern Europe* (Oxford 1995).

10 T.F. Arnold, ‘Fortifications and the military revolution: the Gonzaga experience, 1530-1630’, in: Rogers, *The military revolution debate*, 201-226; M. Wolfe, ‘Walled towns during the French wars of religion (1560-1630)’, in: J.D. Tracy (red.), *City walls. The urban enceinte in global perspective. Studies in comparative early modern history* (Cambridge 2000) 317-348.

11 L. Mumford, *The city in history. Its origins, its transformations and its prospects* (New York 1961) 344-409.

den worden beschreven.¹² Ten slotte was er het werk van de politicoloog Stein Rokkan die aandacht besteedde aan de wisselende rol van verstedelijking in staten. Hij wees in 1973 op het belang van stedelijke netwerken als één van de fundamentele dimensies van politieke systemen.¹³ De invloed van deze theoretici leidde ertoe dat van een teleologische analyse – met exclusieve aandacht voor het doelmatig gedrag van centrale heersers – van staatsvorming werd afgestapt. Interne, stedelijke dynamieken kregen voortaan een belangrijker rol toebedeeld in de analyse van de staat en het proces van staatsvorming.

Jaren tachtig: aandacht voor de stad als actor en voor regionale verschillen

In de loop van de jaren tachtig werd de actieve rol van steden ten aanzien van territoriale staten steeds beter belicht. De stadsgeschiedenis als specialisme was intussen tot volle bloei gekomen. Bovendien besteedden historici opnieuw meer aandacht aan de politieke geschiedenis, maar dan in samenhang met bredere economische en sociale ontwikkelingen.¹⁴ Zo werd de term ‘baroque city’ van Lewis Mumford opgepikt door Hohenberg en Lees, die in 1985 hun standaardwerk *The making of urban Europe* publiceerden en daarin voor de periode van de Nieuwe Tijd uitgebreid stilstonden bij de politieke aspecten van de stad en de relatie tussen stad en staat. Ze wezen er onder andere op hoe steden in de gordel van Midden-Italië tot de Nederlanden de ambities van territoriale heersers dwarsboomden, en hoe steden ten oosten en ten westen van die gordel net ‘agents of centralization’ van vorsten werden. In hun analyse van de centrale plaatsen en de netwerk systeemtheorie over verstedelijking, wezen ze ook op de politieke aspecten ervan.¹⁵

In Frankrijk, Duitsland en Engeland nam in de jaren tachtig de aandacht voor de thematiek van stad en staat opmerkelijk toe.¹⁶ In hun analyse van de politieke cultuur en dynamiek van steden, integreerden historici de territoriale context van steden en de relatie met territoriale heersers. Zo publiceerde de Franse historicus Bernard Chevalier in 1982 een belangwekkend boek over de zogenaamde ‘Bonnes Villes’, een term die eigenlijk niet vertaalbaar is, en die slaat op een type stad dat in de veertiende eeuw los van feodale verbanden maar in samenhang met de opkomende monarchie ontstond. De ‘bonnes villes’ hadden dus een bijzondere verhouding met de koning, maar waren vrij

12 J. Dhondt, ‘Développement urbain et initiative comtale en Flandre au XIe siècle’, *Revue du Nord*, 30 (1948) 133-156; J. Dhondt, *Estates or powers. Essays in the parliamentary history of the Southern Netherlands from the XIIth to the XVIIIth century*; W. Blockmans (red.) *Standen en landen 69* (Heule 1977). Zie ook: R. Van Uytven, ‘Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw’, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 59 (1976) 93-122.

13 S. Rokkan, ‘Cities, states and nations: a dimensional model for the study of contrasts in development’, in: S.N. Eisenstadt en S. Rokkan (red.), *Building states and nations, I, Models and data resources* (Beverly Hills en Londen 1973) 73-97. S. Rokkan, ‘Dimensions of state formation and nation-building: a possible paradigm for research on variations within Europe’, in: C. Tilly (red.), *The formation of national states in Western Europe* (Princeton 1975) 562-600.

14 P.B. Evans, Dietrich Rueschemeyer en Theda Skocpol (red.), *Bringing the state back in* (Cambridge 1985); Michael Mann, *The sources of social power, I, A history of power from the beginning to a.d. 1760* (Cambridge 1986).

15 P.M. Hohenberg en L. Hollen Lees, *The making of urban Europe 1000-1994* (herziene paperback versie, Cambridge 1995) 47-73, 137-171.

16 B. Töpfer (red.), *Städte und Ständestaat. Zur Rolle der Städte bei der Entwicklung der Ständeversammlung in Europäischen Staaten vom 13. bis zum 15. Jahrhundert*. Forschungen zur Mittelalterlichen Geschichte 26 (Berlijn 1980); D. Parker, *La Rochelle and the French monarchy: conflict and order in seventeenth-century France* (Londen 1980); J.R.L. Highfield en R. Jeffs (red.), *The crown and local communities in England and France in the fifteenth century* (Gloucester 1981).

van inmenging van andere adellijke heren. Volgens Chevalier kwam een einde aan de ‘bonne ville’ tijdens de religieuze burgeroorlogen van de tweede helft van de zestiende eeuw. Hij wees echter ook op de blijvende invloed van de stedelijke tradities die ze van de veertiende tot de zestiende eeuw hadden ontwikkeld en op het gegeven dat de toenemende inmenging van de staat in stedelijke aangelegenheden vaak te danken was aan het initiatief van steden zelf. Zo betrokken stedelijke elites of middengroepen de vorst bij hun onderlinge conflicten, waardoor ze ongewild zijn autoriteit vergrootten. Ook vorstelijke interventie in de financiële problemen van steden bedreigde hun autonomie.¹⁷

De vaststelling dat de autonomie van steden in de loop van de zestiende eeuw drastisch werd afgebouwd, werd in de jaren tachtig voor meerdere regio's breed gedragen. Ook voor de Lage Landen werd voor meerdere steden vastgesteld dat de inmenging van de vorst toenam naar aanleiding van hun financiële problemen op het einde van de Bourgondische en tijdens de Habsburgse periode.¹⁸ In de loop van de zestiende eeuw werden belastingheffing en renteverkoop steeds meer een bovenlokaal gebeuren. James D. Tracy beschreef in 1985 de manier waarop de typisch stedelijke financiële techniek van de renteverkoop onder druk van de Frans-Habsburgse oorlogen naar het niveau van het gewest Holland werd vertaald en uitgebreid. Deze ‘financiële revolutie’ hield in dat het gewest een openbare schuld opbouwde die werd gedekt door nieuw ingevoerde gewestelijke belastingen. Hier zien we een voorbeeld van staatsvorming op regionaal niveau, dat mede steunde op de inbreng van steden.¹⁹ Steden bleken echter minder in staat om zelf bovenregionale verbanden aan te gaan. Het is tekenend voor de relatieve zwakte van steden ten aanzien van territoriale staten, dat stedebonden geen valabel antwoord op economische en militaire noden konden geven, en vanaf de zestiende eeuw vrijwel van het toneel verdwenen.²⁰ Met de ‘top-down’ benadering hadden deze studies gemeen dat oorlog als belangrijke drijfveer van verandering werd gezien. Er werd echter nauwgezet vastgesteld hoe dat proces verliep ‘op het terrein’, en vooral ook in de steden. Deze nieuwe benadering van de problematiek bracht dan ook de complexiteit en de regionale verscheidenheid van de relaties tussen steden en staten beter in beeld.

De (evolutie in de) relatieve autonomie van steden verschilde echter sterk per regio. Dat bleek uit grensoverschrijdend onderzoek dat in de loop van de jaren tachtig opgang maakte. De Franse historicus Jean-Philippe Genet en de Duitse historicus Neithard Bulst vervulden daarbij een voortrekkersrol. Zij richtten in 1985 een rondetafelgesprek in over de rol van steden en de burgerij in het ontstaansproces van de moderne staat. Ze zetten de discussie zo op dat verschillende regio's en verschillende types steden met elkaar konden worden vergeleken. Dat leidde tot de conclusie dat staatsvorming een

17 B. Chevalier, *Les Bonnes villes de France du XIVe au XVe siècle* (Parijs 1982); B. Chevalier, ‘L'état et les bonnes villes en France au temps de leur accord parfait’, in: Bulst en Genet, *La ville, la bourgeoisie*, 71-85.

18 R. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de 12de tot het einde der 16de eeuw* (Brussel 1961); D. Clauzel, *Finances et politique à Lille pendant la période Bourguignonne* (Duinkerken 1982); J.-M. Cauchy, ‘Un règlement de tutelle avant la lettre: Philippe le Beau et Valenciennes (1498)’, in: S. Dauchy en R. Martinage (red.), *Pouvoirs locaux et tutelle. Actes des journées internationales tenues à Furnes du 28 au 31 mai 1992*; Société d'histoire du droit et des institutions des Pays Flamands, Picards et Wallons (Villeneuve d'Ascq 1994) 75-107. Zie ook de literatuurverwijzingen in Manon van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden, 1550-1650* (Amsterdam 2006) 62-71.

19 J.D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the County of Holland (1515-1565)* (Berkeley 1985).

20 Dilcher, ‘The urban belt’, 238-239.

zeer complex gegeven was, met sterke regionale verschillen waarbij de mate en aard van verstedelijking een prominente rol vervulde.²¹

Ook de Amerikaanse socioloog Charles Tilly nam samen met de Vlaamse mediëvist Wim Blockmans het initiatief tot een grensoverschrijdend onderzoek naar de rol van steden in het proces van staatsvorming.²² Ze verzamelden een groep historici die de relatie tussen steden en staten onder de loep nam. Het initiatief resulteerde in 1989 in een themanummer van het vooraanstaande tijdschrift *Theory and society*, met daarin een veelheid aan 'nationale' gevalanalyses. In dit nieuwe initiatief stonden de vele mogelijke trajecten van staatsvorming centraal en de wisselende rol die steden daarin vervulden. Er werd niet langer verondersteld dat landen zoals Frankrijk een 'modeltraject' van staatsvorming volgden, en dat andere landen als bij 'vergissing' daarvan afweken.²³

Deze en andere studies schiepen een heel gevarieerd beeld van de relaties tussen stad en staat in Europa. In Engeland, bijvoorbeeld, verschilde de relatie tussen vorst en steden in belangrijke mate van de situatie op het continent. Willem de Veroveraar kon in 1066 *tabula rasa* maken en zijn opvolgers van een sterke machtspositie ten aanzien van lokale machtsgroepen verzekeren. De 'communale beweging' die tijdens de hoge Middeleeuwen op het continent de stedelijke autonomie van ideologisch cement voorzag, bleef in Engeland dan ook grotendeels uit. Dit zou gevolgen hebben voor de latere ontwikkelingen in de relatie tussen steden en de opkomende Engelse staat.²⁴

In de centrale, stedelijke gordel – die liep van Midden-Italië over de Zuid-Duitse steden tot de Nederlanden – genoten steden beduidend meer autonomie en de 'communale beweging' was daarin een factor van belang. Het boek dat Thomas A. Brady in 1985 publiceerde over Duitse Rijkssteden maakte dit alvast duidelijk voor de Zuid-Duitse gebieden. Hij stelde daarin 'het politieke dilemma van de heersende (stedelijke) klassen' aan de orde om te begrijpen waarom het Heilige Roomse Rijk niet tot een eengemaakte staat was geëvolueerd tijdens de zestiende eeuw. Aan prinselijke initiatieven daartoe ontbrak het niet, en de Rijkssteden werden in hun autonomie bedreigd door de opeenvolgende Roomse keizers en door territoriale heren. Bovendien werden zij geconfronteerd met interne sociaal-religieuze spanningen die door stedelijke middenlagen werden vertaald in machtsaanspraken. Volgens Brady konden de bestuurlijke stedelijke elites twee kanten uit: ze konden de 'Oostenrijkse manier' volgen en dus

21 Bulst en Genet, *La ville, la bourgeoisie*.

22 W. Blockmans verrichtte in de jaren zeventig onderzoek naar de vertegenwoordiging van de onderdanen in laatmiddeleeuws Vlaanderen, wat meteen de rol van steden in de bovenlokale politiek – als prominent lid van de Vlaamse Statenvergaderingen – in beeld bracht. W.P. Blockmans, 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre, 1482-1492', *Bulletin commission royale d'histoire*, 140 (1974) 257-368; W.P. Blockmans, 'A typology of representative institutions in late medieval Europe', *Journal of medieval history*, 4 (1978) 189-215; W.P. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijden, 1384-1506* (Brussel 1978); W.P. Blockmans, 'Alternatives to monarchical centralisation: the great tradition of revolt in Flanders and Brabant', in: H. Koenigsberger (red.), *Republiken und republicanismus in Europa des frühen Neuzeit*. Schriften des historischen Kollegs, Kolloquien 11 (München 1988) 145-154.

23 *Theory and society. Special issue on cities and states in Europe, 1000-1800*, 18 (1989) 563-758. Blockmans en Tilly gaven deze verzameling artikelen in 1994 opnieuw uit in boekvorm met een uitgebreide versie van een aantal artikelen en twee nieuwe artikelen over de Balkan: W.P. Blockmans en C. Tilly (red.), *Cities and the rise of states in Europe, ad. 1000 to 1800* (Boulder etc. 1994).

24 De literatuur hierover is samengevat in: D.M. Palliser, 'Towns and the English state, 1066-1500', in: J.R. Maddicott en D.M. Palliser (red.), *The medieval estate. Essays presented to James Campbell* (Londen 2000) 127-145; D.M. Palliser, 'Towns and the crown in England: the counties and the county towns', in: D.M. Palliser, *Towns and local communities in medieval and early modern England* (Aldershot 2006) essay 7.

aansluiting zoeken bij een sterke dynastieke staat en zo kracht winnen ten aanzien van intern-stedelijke machtsaanspraken. Daarnaast konden ze het Zwitserse model volgen door de Zwitserse confederatie te vervoegen of gelijkaardige liga's te vormen teneinde vanuit een lokaal 'communaal' pact zich te versterken tegen de externe bedreiging van de stedelijke autonomie. De Duitse Rijkssteden ontwikkelden echter een derde, 'Duitse' weg van aristocratisch particularisme, waarbij stedelijke elites aansluiting zochten bij territoriale prinsen en ze gevrijwaard bleven van de inmenging vanuit de stedelijke middengroepen en van de keizer.²⁵

De Rijkssteden zijn echter niet representatief voor de trajecten van de andere steden in het Duitse Rijk gedurende de Nieuwe Tijd. In het Heilige Roomse Rijk was de positie van steden heel gevarieerd. Heel wat steden maakten deel uit van territoriale staten, terwijl vrije Rijkssteden formeel rechtstreeks onder het gezag van de Keizer vielen. Maar ook binnen die categorieën waren er grote verschillen tussen steden, naargelang hun mate van autonomie en hun politieke en economische positie. Steden bekleedden vooral in het zuidelijke deel van het Rijk een prominente positie, terwijl zij in het noorden en het oosten vaker werden onderworpen aan territoriale staten. In het hele Rijk kampten steden echter met talrijke concurrenten die verhinderden dat zij overwicht op de staat verwierven. Als gevolg daarvan was ook hun autoriteit ten aanzien van hun agrarische achterland eerder beperkt.²⁶

Wat de evolutie van de stedelijke autonomie in Frankrijk betreft, moet eveneens rekening worden gehouden met een grote diversiteit. Onder andere de steden die vrij laat in het koninkrijk werden geïncorporeerd – zoals de Rijksstad Colmar die pas in het midden van de zeventiende eeuw Frans werd – hadden tradities van zelfbestuur waar de centrale staat rekening mee moest houden.²⁷ Ook kan een onderscheid worden gemaakt tussen steden die tot de zogenoemde *Pays d'États* behoorden (bijvoorbeeld Bretagne en Bourgondië) en steden die tot de *Pays d'Élection* behoorden. In die laatste regio's was de standenvetegenwoordiging al niet meer samengeroepen sinds 1614, maar in de *Pays d'États* bleven de representatieve instellingen een actieve rol vervullen.²⁸

De relaties tussen stad en platteland en tussen stad en staat waren geheel anders in Noord- en Centraal-Italië. Daar waren steden op de meest directe manier de drijvende kracht van regionale staten. De steden bereikten er al vroeg in hun geschiedenis een hoge mate van autonomie ten aanzien van feodale heren en vorsten. Vanaf de twaalfde en dertiende eeuw bestond de regio uit een lappendeken van steden met hun agrarische achterland, de *contado*. In de late Middeleeuwen kwamen die stadstaten vaak in botsing met elkaar, waardoor een proces van schaalvergroting optrad. Deze militaire confrontaties stonden niet enkel in verband met commerciële overwegingen, maar hadden ook territoriale expansie tot doel. Steden die hun rijkdom in eerste instantie aan handel hadden te danken – in het bijzonder Florence en Venetië – bleven aanvankelijk afzijdig. Op het moment dat ook externe heersers (Frankrijk en de Habsburgers) zich in de vijftiende eeuw in het Italiaanse wespennest mengden, bouwden ook die steden

25 T.A. Brady, *Turning Swiss. Cities and empire, 1450-1550* (Cambridge 1985).

26 P. Moraw, 'Cities and citizenry as factors of state formation in the Roman-German Empire of the late middle ages', *Theory and society* 18 (1989) 631-662.

27 P.G. Wallace, 'Civic politics and civic values in Colmar, 1648-1715', *French historical studies* 18:4 (1994) 908-910.

28 B. Barbiche, *Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne XVIIe-XVIIIe siècle* (Parijs 1999) 98-102; R. Mousnier, *Les institutions de la France sous la monarchie absolue 1598-1789* (Parijs 2005) 437-469.

een territoriale staat rond zich op. Deze commerciële centra evolueerden geleidelijk tot territoriale staten met een geheel eigen stedelijk republikeinse ideologie en staatsinrichting.²⁹ Het koninkrijk Napels in Zuid-Italië vertoonde dan weer heel andere patronen. Daar kende de stad Napels als hoofdstad een spectaculaire groei – met een omvang van 300.000 inwoners in 1630 – terwijl steden in de rest van het territorium heel klein bleven en politiek weinig betekenden.³⁰

Ook in de Nederlanden stonden de steden sterk. Toch waren ze slechts in geringe mate te vergelijken met hun Italiaanse tegenhangers. Zo slaagden de steden in de Nederlanden er nooit in een dergelijke dominante positie te bekleden ten aanzien van hun agrarische achterland, ook al kwamen de Vlaamse steden in de veertiende eeuw dicht in de buurt. Terwijl de grootste Italiaanse steden het centrum waren van een territoriale staat, zochten Vlaamse steden in de late Middeleeuwen naar een uitbreiding van hun autoriteit door indirecte middelen als het ontwikkelen van buitenpoorterij en door het afwentelen van fiscale lasten op de plattelandsgemeenschap.³¹ In Holland hadden de steden een eerder geringe invloed op het platteland als gevolg van het specifieke patroon van verstedelijking, met name een netwerk van talrijke kleine steden zonder een duidelijk dominante stad. De steden wogen echter sterk op de bovenlokale staat.³² Kortom, in de Nederlanden namen de sterke steden eveneens initiatieven om het platteland te domineren, maar door de aanwezigheid van territoriale vorsten en andere concurrenten gebeurde dat op een veel minder uitgesproken manier dan op het Italiaanse schiereiland.

Deze studies gaven een overtuigend beeld van de grote variëteit aan posities die steden ten aanzien van de hun omringende staten bekleedden. De posities varieerden naargelang de specifieke patronen van verstedelijking, de timing van het proces van verstedelijking ten aanzien van de vestiging van een dynastiek machtscentrum en de relatieve aanwezigheid van andere (adellijke of klerikale) machtsgroepen. Een theoretisch model ter verklaring van de uiteindelijke opkomst van de nationale staat, dat rekening hield met deze grote verscheidenheid, ontbrak echter.

Jaren negentig: ambitieuze theorievorming en oog voor de veelheid aan sociaal-politieke actoren

Een dergelijke ambitieuze theorievorming kwam opnieuw van een niet-historicus. In 1990 presenteerde de al eerder vernoemde Amerikaanse socioloog Charles Tilly met zijn *Capital, coercion and European states, AD 990-1990* een vernieuwende theoretische analyse van het proces van staatsvorming van de tiende eeuw tot heden, waarin patro-

29 J.-C. Maire Vigueur, 'Les rapports ville-campagne dans l'Italie communale: pour une revision des problèmes', in: Bulst en Genet, *La ville*, 21-34; G. Chittolini, 'Cities, "city-states" and regional states in north-central Italy', *Theory and society* 18 (1989) 689-706. Over het stedelijke republicanisme: H. Baron, *The crisis of the early Italian renaissance: civic humanism and republican liberty in an age of classicism and tyranny*, 2 vols. (tweede herziene uitgave, Princeton 1966).

30 B. Marin, 'Town and country in the kingdom of Naples, 1500-1800', in: S.R. Epstein (red.), *Town and country in Europe, 1300-1800* (Cambridge 2000) 316-331.

31 D. Nicholas, *Town and countryside: social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders* (Brugge 1971).

32 M. 't Hart, 'Cities and statemaking in the Dutch Republic, 1580-1680', *Theory and society*, 18 (1989) 663-687; Idem, 'Town and country in the Dutch Republic, 1550-1800', in: Epstein, *Town and Country*, 80-105.

nen van verstedelijking een prominente rol kregen toebedeeld.³³ Het boek bestond uit herwerkte versies van een reeks lezingen waarin hij herhaaldelijk en op verschillende manieren zijn complexe ideeën uiteenzette. Zijn uitgangspunt was de vaststelling dat de geopolitieke organisatie van Europa tot het eind van de Nieuwe Tijd werd gekenmerkt door een grote variëteit. Een blik op de kaart van vroegmodern Europa maakt duidelijk dat Europa tot de Napoleontische oorlogen bestond uit (1) uitgestrekte territoria zoals het Russische en het Ottomaanse Rijk, (2) meer aaneengesloten territoria zoals Frankrijk en het latere Spanje, en (3) een sterk verstedelijkt kerngebied van Midden-Italië tot de Nederlanden met een verregaande verbrokkeling van de macht. Een loutere analyse van het streven van territoriale vorsten naar gebiedsuitbreiding kan deze variëteit niet verklaren en dus moest een exclusieve top-down analyse worden verlaten.

Niettemin handhaafde Tilly het uitgangspunt dat gebiedsuitbreiding of -handhaving een essentiële factor in het proces van staatsvorming was. In zijn visie veroorzaakte oorlog staten en vice versa. Staten hadden in een dergelijk competitief statensysteem weinig andere keus dan te proberen middelen – soldaten, geld, bevoorrading, bewapening – te verzamelen om oorlog te voeren. Als ze dat niet deden, waren ze gedoemd te verdwijnen. Als ze dat wel deden, konden ze zich handhaven of hun gebied zelfs uitbreiden. De beste manier daartoe was samenwerken met de sociaal-politieke elites binnen hun territorium. In landelijke gebieden bestonden die elites vooral uit territoriale heren, die de heerser konden helpen door dwangmiddelen in te zetten: ze dwongen geld en legerdienst af van de boerenbevolking. In verstedelijkte gebieden werkten centrale elites samen met de stedelijke elites die kapitaal konden leveren om de oorlogvoering mogelijk te maken. Staten die vooral met landelijke elites samenwerkten waren doorgaans heel uitgestrekt en autoritair van aard en ze herbergden uitgebreide bureaucratieën, zoals Rusland. Staten die in verstedelijkte gebieden opereerden, waren meestal klein en hadden een sterk ontwikkelde onderdanenvertegenwoordiging. Ze vielen soms samen met één stad of met een liga van steden, zoals Venetië of de Republiek der Verenigde Provinciën. Er waren ook staten die zowel met stedelijke als met landelijke elites samenwerkten. Die namen meestal een middelgrote omvang aan, zoals Frankrijk of Engeland.

De samenwerking tussen de staat en landelijke of stedelijke elites was niet vrijblijvend. In de loop der eeuwen verzamelden ze samen steeds grotere concentraties aan kapitaal- en dwangmiddelen en voerden ze oorlog op een steeds grotere schaal. Landelijke gebieden deden dat via een ‘dwangintensief pad’, verstedelijkte gebieden langs een ‘kapitaalintensief pad’, en het derde type staat deed dat door een combinatie van die twee: ‘gekapitaliseerde dwang’. Uiteindelijk zouden staten die de weg van de gekapitaliseerde dwang volgden, het sterkste blijken. Het was Napoleontisch Frankrijk dat voldoende middelen kon verzamelen om tal van staten op te slorpen. Het Franse model zou dan ook overal worden opgelegd, behalve bijvoorbeeld in Engeland, dat eveneens het product was van een samenwerking tussen staat, stedelijke én landelijke elites. De grote autoritaire staten en de kleine staatjes met sterke steden zouden uiteindelijk uiteenvallen of worden opgenomen in nationale staten.

Naast Tilly bouwde nog een aantal andere auteurs voort op de nieuwe inzichten

33 C. Tilly, *Capital, coercion, and European states, AD 990-1990* (herziene paperback editie; Cambridge en Oxford 2002).

over de relatie tussen steden en staatsvorming. In België publiceerde Marc Boone in 1990 zijn doctoraat over de sociaal-politieke en de financiële geschiedenis van Gent onder de Bourgondische hertogen. Zijn studie behandelde de impact die processen van staatsvorming hadden op het belangrijke en vaak opstandige Gent in de periode 1384-1453. Hij besteedde daarbij systematisch aandacht aan de interne machtsevenwichten in relatie tot het proces van staatsvorming en concludeerde dat het proces van staatsvorming behoorlijk negatieve gevolgen kon hebben voor verschillende sociaal-politieke groepen in de stad. Opdat de staat zich kon uitbreiden, werd de politieke invloed van de middenlagen gebroken. Voor de meeste stedelingen bracht de moderne staat vooral een grotere fiscale last en sociale ongelijkheid met zich mee.³⁴

In Nederland publiceerde Marjolein 't Hart in 1993 haar proefschrift over het proces van staatsvorming in de Republiek der Verenigde Provinciën. Met Blockmans en Tilly als promotores, bestudeerde zij staatsvorming in een regio die volgens Tilly's model het kapitaalintensieve pad volgde. Ze bracht nauwgezet in kaart hoe die staat – waar steden een sterke machtspositie genoten – de middelen om oorlog te voeren verzamelde, en de impact daarvan op de Nederlandse staatsorganisatie.³⁵

De publicaties van Tilly en zijn navolgers stimuleren vandaag nog steeds heel wat onderzoekers.³⁶ De idee dat de noden van de oorlogvoering een dynamiserend effect hadden op de relaties tussen vorsten en hun onderdanen is dan ook geheel terecht. Immers, vroegmoderne staten besteedden ruim drie kwart van hun immer groeiende middelen aan oorlogvoering en kunnen dus als oorlogsmachines worden beschouwd. Hoe belangrijk veranderingen in de oorlogvoering ook waren, de nadruk op oorlog als de enige motor achter het staatsvormingsproces maakt deze analyses vatbaar voor de kritiek van monocausaliteit. Daarenboven zou staatsvorming dan louter het resultaat zijn geweest van de (noodgedwongen) initiatieven van centrale heersers. Op beide veronderstellingen valt wel wat aan te merken. Zo nam de staat in de achttiende eeuw – volgens de analyse van Tilly – wel andere taken dan oorlogvoering op zich, maar was dat vooral het gevolg van het aloude onderhandelingsproces om middelen voor oorlogvoering te verwerven. De veelvuldige functies die de staat voor een maatschappij vervulde – zoals conflictregulering of economische regulering – bleven dus grotendeels buiten de analyse van het ontstaansproces van de nationale staat en werden geen eigen dynamiek toegeschreven. Historici met aandacht voor juridische of economische geschiedenis plaatsten daar terecht vraagtekens bij.

De afgelopen jaren zijn nochtans behoorlijk wat inspanningen geleverd om de veelheid aan aspecten van het proces van staatsvorming in kaart te brengen. Tussen

34 M. Boone, 'Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces', *Klasse der Letteren*, jaargang 52, nummer 133 (Brussel 1990); M. Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde 15 (Gent 1990).

35 M. 't Hart, *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt* (Manchester 1993); Origineel proefschrift: M. 't Hart, *In quest for funds. Warfare and state formation in the Netherlands, 1620-1650* (Leiden 1989).

36 M. 't Hart en M. Limberger, 'Staatsmacht en stedelijke autonomie. Het geld van Antwerpen en Amsterdam (1500-1700)', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 3 (2006) 36-72; M. van der Heijden, 'State formation and urban finances in sixteenth- and seventeenth-century Holland', *Journal of urban history*, 32:3 (2006) 429-450; G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (ca. 1570-ca. 1680)* (Amsterdam 2006).

1988 en 1992 coördineerden Jean-Philippe Genet en Wim Blockmans een vierjarig Europees project om de oorsprong van de moderne staat in Europa tijdens de periode van de dertiende tot en met de achttiende eeuw te onderzoeken. Tussen 1995 en 1997 resulteerde dit in zeven bundels die het proces van staatsvorming in Europa vanuit verschillende invalshoeken beschouwden.³⁷ Het belang van steden kreeg vooral aandacht in de vierde en de vijfde bundel over respectievelijk de rol van machtselites en van representatieve instellingen in het proces van staatsvorming.³⁸ Dit project was van groot belang. Niet alleen omdat het mooie bundels opleverde over gespecialiseerde onderwerpen, maar vooral omdat een aantal nieuwe dynamieken in het proces van staatsvorming werd aangekaart, zonder het belang van oorlog en geopolitieke competitie uit het oog te verliezen. Waar Blockmans en Genet – om begrijpelijke redenen – minder in slaagden, was de verschillende werkgroepen met elkaar in debat te laten treden om het relatieve gewicht uit te maken van respectievelijk militaire veranderingen, economische systemen, staatsfinanciën, machtselites, representatieve organen, enzovoort.³⁹ Zoals hieronder zal worden beargumenteerd, wacht een dergelijke ambitieuze onderneming nog steeds op uitvoering.

Naast de thematische verbreding van de discussie over staatsvorming, brachten de jaren negentig ook een sociale verbreding ervan. Er werd vastgesteld dat verschillende sociaal-politieke groepen belangen hadden te verdedigen, en dat er vanuit meerdere hoeken dynamieken ontstonden die tot staatsvorming leidden. Er werd steeds meer afgestapt van een dichotomie tussen ‘centraal’ en ‘lokaal’ of tussen ‘heersers’ en ‘onderdanen’, terwijl er systematisch aandacht kwam voor het belang van verschillende sociaal-politieke groepen en de manier waarop hun interne en onderlinge allianties en tegenstellingen processen van staatsvorming beïnvloedden. Wayne te Brake – een leerling van Tilly – expliciteerde en synthetiseerde de sociale complexiteit van het politieke bedrijf in 1998. Hoewel zijn boek niet specifiek de relatie tussen steden en staten betreft, biedt het een zeer nuttig analytisch kader om de complexe relaties tussen steden en staten in kaart te brengen en onderling te vergelijken.

Te Brake beschouwde vroegmoderne staten als samengestelde staten, wat betekent dat er wel een centrale staat was, maar dat die overlapte met tal van andere, vrijwel autonome centra van macht, zoals steden, territoriale heren, enzovoort. Aan de hand van de Europese geschiedenis van 1500 tot 1700, bracht hij in kaart welke sociaal-politieke groepen actief waren binnen die samengestelde staten en in welke relatie ze tot elkaar stonden. Heel schematisch synthetiseerde hij de mogelijkheden van ‘elite consolidation’, waarbij centrale elites met lokale elites samenwerkten om hun macht te verster-

37 De zeven thema's van het esf-project waren oorlogvoering en geopolitieke competitie; economische systemen en staatsfinanciering; wetgeving en rechtspraak; machtselites; onderdanenvertegenwoordiging en collectieve acties; politieke theorie en praktijk en iconografie en propaganda. J.-Ph. Genet en W.P. Blockmans (red.), *The origins of the modern state, 13th to 18th centuries*, 7 vols. (Oxford 1995-1998); Philippe Contamine (red.), *War and competition between states* (Oxford 1995); R. Bonney (red.), *Economic systems and state finance* (Oxford 1995); A. Padoa-Schioppa (red.), *Legislation and justice* (Oxford 1997); W. Reinhard, *Power elites and state building* (Oxford 1996); Blickle, *Resistance*; J. Coleman (red.) *The individual in political theory and practice* (Oxford 1996); A. Ellenius (red.), *Iconography, propaganda and legitimation* (Oxford 1998).

38 A. Katherine Isaacs en M. Prak, 'Cities, bourgeoisies, and states', in: Reinhard, *Power elites*, 207-234; Dilcher, 'The urban belt'.

39 Deze kritiek is onlangs treffend geformuleerd door: S. Gunn, D. Grummitt en H. Cools, 'War and the state in early modern Europe: widening the debate', *War in history*, 15 (2008) 371-388.

ken tegenover groepen zonder formele politieke macht. Maar ook een zogenoemde 'local consolidation' behoorde tot de mogelijkheden, waarbij lokale elites samenwerkten met lokale middengroepen in hun strijd tegen agressieve prinsen. Tot slot konden lokale elites ook buitenspel worden gezet doordat middengroepen en centrale elites een alliantie met elkaar aangingen.⁴⁰

Het boek van Te Brake en de historiografie bevat talrijke voorbeelden die de meerwaarde van deze analyse verduidelijken. Het werk van Thomas A. Brady kan bijvoorbeeld prima in Te Brakes schema's worden ingevoegd. De 'Oostenrijkse weg' en de 'Duitse weg' kunnen dan als een vorm van 'elite consolidation' worden gezien, terwijl de 'Zwitserse weg' een voorbeeld van 'local consolidation' is. Maar ook recenter werk sluit hier naadloos bij aan. Zo publiceerden Marc Boone en Maarten Prak in 1995 een stimulerende artikel over de 'grote' en 'kleine' tradities van stedelijk verzet in de Lage Landen. Daarin identificeerden ze twee vormen van stedelijke opstandigheid: een 'grote traditie' van tegenstellingen tussen centrale heersers en steden, en een 'kleine', intern stedelijke traditie van stedelijke middengroepen tegen hun bestuurlijke oligarchieën. Die twee tradities van opstandigheid stonden in nauw verband met elkaar. Zo voedde de kleine traditie van verzet het vroegmodern stedelijk republicanisme van waaruit gemobiliseerd werd tegen machtsaanspraken door centrale heersers, een sprekend voorbeeld van 'local consolidation'.⁴¹ Met hun artikel voegden Boone en Prak een 'kleine traditie van verzet' toe aan de in 1988 door Blockmans geformuleerde 'great tradition of revolt' tussen steden en staten.⁴² Die toevoeging is een mooie illustratie van de historiografische omslag, waarbij auteurs steeds meer aandacht besteedden aan de rol van bredere sociaal-politieke groepen en intern-stedelijke tegenstellingen in de relaties tussen de stad en de opkomende staat.

Hoewel deze inzichten een grote meerwaarde betekenen voor het begrip van de wisselende relaties tussen steden en staten, is niet duidelijk wie die 'centrale' en 'lokale' elites dan wel waren. Het betrof alleszins geen stabiele categorieën. Binnen steden konden zowel adellijke, commerciële als corporatieve groepen aan het langste eind trekken, maar ze konden ook samenwerken. Ook patronagenetwerken tussen lokale en centrale elites doen de grens tussen beiden vervagen.⁴³ Om de analyses van Te Brake verder uit te diepen en beter te doen spreken, moeten de verschillende sociale groepen die deelnamen aan politieke allianties en tegenstellingen dus beter worden beschreven.⁴⁴ Een uitbreiding van zijn schema's is dus vereist. Dat kan bijvoorbeeld door de politieke actoren op een regionaal niveau erbij te betrekken, of door interne tegenstelling binnen de eenheden van politieke wisselwerking aan te brengen.

40 W. te Brake, *Shaping history. Ordinary people in European politics, 1500-1700* (Berkeley etc. 1998).

41 M. Boone en M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the great and the little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: Davids en Lucassen, *A miracle mirrored*, 99-134.

42 Blockmans, 'Alternatives'.

43 Voor vroegmodern Engeland uitgewerkt in C.F. Patterson, *Urban patronage in early modern England. Corporate boroughs, the landed elite, and the crown, 1580-1640* (Stanford 1999).

44 Een dergelijk doel heeft het recente boek van J. Haemers, *For the common good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy (1477-1482)*. *Studies in European urban history* (1100-1800), 17 (Turnhout 2009).

Laatste decennium: culturele benadering en aandacht voor onderop-processen

De thematiek van stad en staatsvorming doet vandaag nog steeds heel wat inkt vloeien. Enkele pistes van onderzoek kunnen worden onderscheiden. Vooreerst hebben de algemene historiografische vernieuwingen – de zogenoemde ‘cultural’, ‘linguistic’ en ‘spatial’ turns – de hier behandelde thematiek niet onberoerd gelaten. Zo is er een opvallende trend sinds de late jaren 1990 om culturele aspecten van de interacties tussen stad en staat te benadrukken. Wat de Lage Landen betreft, publiceerden Hugo Soly en Peter Arnade in de jaren tachtig en negentig al over rituele en symbolische interacties tussen Bourgondische vorsten en Brabantse en Vlaamse steden.⁴⁵ Verder hebben de Gentse historici Marc Boone en Jan Dumolyn de laatste jaren talrijke publicaties gewijd aan de manier waarop in laat-Middeleeuws Vlaanderen een specifieke politieke cultuur ontstond die werd gekenmerkt door de vooraanstaande rol van de drie grote Vlaamse steden. Deze politieke cultuur ontstond als resultaat van een historisch bewustzijn, het uitkristalliseren van een welbepaald taalgebruik in de communicatie met de vorst en de concrete verdediging van stedelijke belangen. De politieke cultuur gaf voor opeenvolgende generaties de relaties met de vorst mede vorm. Bij deze analyses wordt veel aandacht besteed aan de rol van met rijke symboliek beladen rituelen. Aansluitend wordt ook het toe-eigenen van stedelijke ruimte door steden en vorst beschreven.⁴⁶ Elodie Lecuppre-Desjardin sluit aan bij deze nieuwe benadering met haar boek over politieke communicatie in de Bourgondische Nederlanden.⁴⁷ Deze literatuur maakt afdoende duidelijk dat de stedelijke republikeinse ideologie die in de Italiaanse stadstaten tijdens de vijftiende eeuw werd ontwikkeld, geen exclusief Italiaans gegeven was.⁴⁸

Dit soort onderzoek situeert zich op het kruispunt van sociale, culturele en politieke geschiedenis. Politieke geschiedenis – en dus de relatie tussen stad en staat – betreft met andere woorden niet louter het beleid en het voeren van oorlog, maar ook de culturele context en de vormen waarin politieke relaties plaatsvonden. De publicaties die de laatste jaren in internationaal vooraanstaande tijdschriften zijn verschenen met betrekking tot de relaties tussen stad en staat betreffen dan ook dikwijls de politieke cultuur en identiteit die steden in wisselwerking met (ondermeer) het centraal gezag ontwikkelden,⁴⁹ en de ri-

45 H. Soly, ‘Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 97 (1984) 341-361; P. Arnade, *Realms of ritual: Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca en New York 1996).

46 Enkele voorbeelden: M. Boone, ‘The Dutch Revolt and the medieval tradition of urban dissent’, *Journal of early modern history*, 11 (2007) 351-375; M. Boone, ‘Urban space and political conflict in late medieval Flanders’, *Journal of interdisciplinary history*, 32 (2002) 621-640; M. Boone, ‘La justice en spectacle. La justice urbaine et le crise du pouvoir “bourguignon” (1477-1488)’, *Revue historique*, 308 (2003) 43-65; J. Dumolyn, ‘Privileges and novelties: the political discourse of the Flemish cities and rural districts in their negotiations with the dukes of Burgundy (1384-1506)’, *Urban history*, 35 (2008) 5-23. In zijn analyse van politiek geïnspireerde verwoestingen van steden legde Boone ook al de nadruk op de rituele en symbolische dimensie ervan: M. Boone, ‘“Civitas mori potest si autoritate superioris damnetur”. Politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw)’, in: *Verwoesting en wederopbouw van steden, van de Middeleeuwen tot heden*. 18de internationaal colloquium, Spa, 10-12 september 1996. Gemeentekrediet. Historische uitgaven in -8. Nr. 100 (Brussel 1999) 339-368.

47 E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les ancies Pays-Bas bourguignons* (Turnhout 2004).

48 Baron, *The crisis*.

49 M. Gantelet, ‘Entre France et empire, Metz, une conscience municipale en crise à l’aube des Temps modernes (1500-1526)’, *Revue historique*, 303 (2001) 5-45; L. Attreed, ‘Urban identity in medieval English towns’, *Journal of interdisciplinary history*, 32 (2002) 571-592; J.T. Takeda, ‘French absolutism. Marseillais civic humanism, and the languages of public good’, *Historical journal*, 49 (2006) 707-734.

tuele en symbolisch geladen gebruiken daarbij.⁵⁰ In deze literatuur worden de lessen van de jaren negentig betreffende de sociaal-politieke tegenstellingen binnen de steden gelukkig niet uit het oog verloren. Politieke rituelen, symboliek en stedelijke identiteit boden ook mogelijkheden om intern-stedelijke hiërarchieën te bestendigen en te rechtvaardigen.

Aansluitend bij deze hernieuwde aandacht voor stedelijke politieke cultuur, heeft Phil Withington voor Engeland gewezen op het bredere, 'nationale' belang ervan voor de economische en politieke integratie van de staat tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Niet alleen de metropool Londen, maar ook de vele stadjes en grotere 'boroughs' maakten deel uit van een stedelijk systeem dat geleidelijk aan uitbreidde. Withington reconstrueert vervolgens de taal, gebruiken en concepten – de politieke cultuur kortom – van stedelingen. Een 'civil society', die uit stedelijke waarden en tradities voortkwam, was al aan de orde vóór de achttiende eeuw en de stedelijke politieke cultuur gaf zowel vorm aan het lokale als aan het nationale politieke bedrijf.⁵¹

De 'civil society' die Withington beschrijft, sluit nauw aan bij het 'civic humanism', ofwel het vroegmodern stedelijk republikanisme, dat dus ook buiten de verstedelijkte gebieden in de Nederlanden en Italië voorkwam. Stedelijke omgangsvormen en politieke cultuur hadden ook binnen monarchale staten een bredere impact. Wat deze onderzoekspiste sterk zou verrijken, is een comparatieve analyse van stedelijke politieke culturen, die op nationaal niveau intussen al goed werden bestudeerd. Als stedelijke politieke cultuur in wisselwerking met centraal gezag ontstond, waren er dan verschillende 'culturen' in Frankrijk, de Nederlanden, de Duitse gebieden, Engeland enzovoort? Welke verschillen en overeenkomsten waren er op het gebied van het gebruik van symboliek, begrippen en rituelen? Wellicht had de stedelijke politieke cultuur een verschillende functie in de relaties met de staat, en een wisselende impact op bredere historische evoluties. Kortom, een comparatieve analyse zou het relatieve belang van de stedelijke politieke cultuur voor de politieke, economische en sociale geschiedenis verhelderen en meer aannemelijk maken.

Naast een groeiende aandacht voor de culturele aspecten van de relaties tussen stad en staat, hebben historici werk gemaakt van het verder analyseren van het complexe samenspel van verschillende sociaal-politieke actoren en het in kaart brengen van de manier waarop de genese van de staat ook vanaf het lokale niveau werd gedreven. De huidige geschiedschrijving biedt daardoor een steeds genuanceerder beeld van de relatie tussen stad en staat. Steven Gunn, David Grummitt en Hans Cools beschrijven de opkomende staat in laatmiddeleeuws Engeland en de Nederlanden als een tweesnijdend zwaard voor steden. Enerzijds werden steden steeds meer gedwongen oorlogsmiddelen te leveren in de vorm van geld, manschappen of bevoorrading en verloren ze in die zin een deel van hun autonomie. Anderzijds konden steden en stedelijke elites hun autonomie versterken door hun groeiende autoriteit over de stedelijke bevolking of door een betere toegang tot de vorst ter behartiging van belangen op bovenlokaal niveau.⁵²

50 C.B. Estabrook, 'Ritual, space and authority in seventeenth-century English cathedral cities', *Journal of interdisciplinary history*, 32 (2002) 593-620; M.P. Breen, 'Addressing la ville des dieux: entry ceremonies and urban audiences in seventeenth-century Dijon', *Journal of social history*, 38 (2004) 341-364.

51 P. Withington, *The politics of commonwealth. Citizens and freemen in early modern England*, Cambridge Social and cultural histories (Cambridge 2005).

52 S. Gunn, D. Grummitt en H. Cools, *War, state and society in England and the Netherlands 1477-1559* (Oxford 2007).

Steeds beter wordt begrepen dat de vroegmoderne staat geen entiteit op zich was, die de maatschappij ‘penetreeerde’ met als doel ‘to establish (its) primacy over all other forms of power [...] (and) to take full control over (its) territory’.⁵³ Er wordt vandaag niet alleen gekeken naar de manier waarop het centraal gezag werd versterkt, maar ook hoe het initiatief daartoe in meer of mindere mate van buiten het centrum, en dus ook vanuit de steden kwam. De staat wordt gezien als een sociaal instituut waar tal van groepen gebruik van maakten om specifieke doelstellingen te bereiken, en waaraan die groepen zelf ook vormgaven.⁵⁴ De Britse historici Steve Hindle en Michael Braddick beschreven bijvoorbeeld hoe lokale Engelse elites hun patriarchale concepten van sociale orde via centrale sociale wetgeving en armenwetten legitimeerden en in officieel beleid omzetten.⁵⁵ Gelijkaardige vaststellingen werden gedaan door de Zwitserse historicus André Holenstein voor het markgraafschap Baden.⁵⁶ Holenstein merkt verder treffend op dat een versterking van centraal gezag niet hoefde te betekenen dat andere bestuurlijke niveaus aan macht moesten inboeten. Er is geen sprake van een beperkt volume aan ‘macht’ dat van het ene niveau naar het andere vloeit. In dat opzicht formuleerde hij de term ‘empowering interactions’, die suggereert dat zowel vertegenwoordigers van particuliere belangen als de staat voordeel hadden bij onderlinge interacties.⁵⁷

Binnen de Franse historiografie worden gelijkaardig genuanceerde analyses geformuleerd met betrekking tot de opkomst van het absolutisme. De idee van Chevalier dat de autonomie van de ‘bonnes villes’ sneuvelde tijdens de religieuze burgeroorlogen, en dat hun participatie daarin een manier was om zich tegen koninklijke inmenging te verzetten, is intussen sterk genuanceerd.⁵⁸ In Nantes bijvoorbeeld werkten de stedelijke elite en de koning in eerste instantie samen, wat hun beider gezag ten goede kwam.⁵⁹ Verder stellen historici voor Frankrijk vast dat de inmenging van de koning in stedelijke aangelegenheden wel degelijk groeide tijdens de late zeventiende eeuw, maar dat niet alle geledingen van de stedelijke bestuurlijke elites daar negatieve gevolgen van ondervonden. Breene constateerde voor zeventiende-eeuws Dijon dat de groeiende koninklijke interventies vooral een afbouwen van de invloed van een welbepaalde beroepsgroep, de advocaten, betekenden. Andere geledingen van de bestuurlijke elite zagen hun invloed toenemen.⁶⁰

Meerdere auteurs onderzoeken staatsvorming op het lokale (stedelijk en ruraal) niveau. Om de relatieve kracht van de centrale staat te begrijpen, moet immers de steun voor centraal beleid op lokaal niveau zijn gekend. Maar ook onderop-dynamieken tot

53 A. Padoa-Schioppa, ‘Preface’, in: Padoa-Schioppa, *Legislation and justice*, ix.

54 M. Braddick, ‘State formation and social change in early modern England: a problem stated and approaches suggested’, *Social history*, 16:1 (1991) 1-17.

55 S. Hindle, *The state and social change in early modern England, c. 1550-1640* (Basingstoke 2000) 146-175; M.J. Braddick, *State formation in early modern England, c. 1550-1700* (Cambridge 2000) 101-175.

56 A. Holenstein, ‘Gute policy’ und lokale Gesellschaft im Staat des Ancien Régime. *Das Fallbeispiel der Markgrafschaft Baden(-Durlach)* (Epfendorf 2003).

57 A. Holenstein, ‘Empowering interactions: looking at statebuilding from below’, in: W. Blockmans e.a. (eds.), *Empowering interactions. Political cultures and the emergence of the state in Europe 1300-1900* (Ashgate 2009) 1-31.

58 S.A. Finley Crosswhite, *Henry IV and the towns. The pursuit of legitimacy in French urban society, 1589-1610* (Cambridge 1999); H.J. Bernstein, *Between crown and community. Politics and civic culture in sixteenth-century Poitiers* (Ithaca en Londen 2004).

59 E. Tingle, *Authority and society in Nantes during the French wars of religion, 1559-1598* (Manchester 2006).

60 M.P. Breen, *Law, city and king. Legal culture, municipal politics, and state formation in early modern Dijon* (Rochester 2007). Zie ook: Wallace, ‘Civic politics’.

staatsvorming staan op het voorplan van historisch onderzoek.⁶¹ Deze onderzoekslijn zou worden verrijkt door een nog diepgaandere differentiëring van sociaal-politieke groepen in relatie tot de opkomende staat. De stand van het onderzoek maakt al afdoende duidelijk dat de interactie tussen ‘centrale elites’, ‘lokale elites’ en ‘sociale middengroepen’ invloed had op het specifieke pad van staatsvorming. Het is nu zaak die groepen nog verder te differentiëren en na te gaan welke machtsgroepen op centraal en lokaal niveau konden profiteren van de veranderende relaties tussen stad en staat, of net ondervonden dat hun positie en belangen werden bedreigd. Hoe zat het bijvoorbeeld met de verhouding tussen economische en politieke elites in de steden, in relatie tot de veranderende politieke context? Ook de aspiraties en verwezenlijkingen van middengroepen – die in veel regio’s geen formele politieke macht hadden – verdienen nadere analyse. Hoe waren die middengroepen samengesteld en welke kansen dan wel bedreigingen ondervonden zij in relatie tot de veranderende relatie tussen stad en staat? Welke noden aan regulering op een bovenlokaal niveau waren er vanuit die groepen en in welke mate kwam de opkomende moderne staat tegemoet aan die noden? Aandacht voor de aspiraties van geledingen van de stedelijke elites en middengroepen kunnen wellicht een aantal antwoorden bieden op de vraag welke dynamieken hebben geleid tot de totstandkoming van moderne staten. In die zin fungeerde de stad tijdens de Nieuwe Tijd misschien nog steeds als ‘broeikas’ voor de latere staat, om nog maar eens een metafoor voor de relatie tussen stad en staat te gebruiken.

61 J.R. Kent, ‘The centre and the localities: state formation and parish government in England, circa 1640-1740’, *The historical journal*, 38 (1995) 363-404; Vermeesch, *Oorlog*; G. Vermeesch, ‘War and garrison towns in the Dutch Republic: the cases of Gorinchem and Doesburg (c. 1570-c. 1660)’, *Urban history*, 36 (2009) 3-23; J.R. Hankins, ‘Crown, county, and corporation in early seventeenth-century Essex’, *Sixteenth-century journal*, 38 (2007) 27-47.